

2. Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ³³⁴

Η θέση της πόλης των Φιλίππων, όπως παρατηρεί ο Sène, δεν ήταν ευνοϊκή από γεωμορφολογική άποψη γιατί ο λόφος της ακρόπολης είναι πολύ απότομος και βραχώδης, ενώ τα έλη που υπήρχαν έξω από τα τείχη αποτελούσαν εστία κουνουπιών και ασθeneιών. Ωστόσο, είχε στρατηγική σημασία για τον έλεγχο της *Εγνατίας*, γεγονός που συνετέλεσε στην επιλογή της θέσης αλλά και στην άνθηση της πόλης³³⁵.

Η έκταση που περιβάλλεται σήμερα από τα τείχη είναι αυτή της πόλης των ρωμαϊκών και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Φτάνει τα 68 εκτάρια³³⁶, και είναι μεγαλύτερη από αυτή άλλων πόλεων της Μακεδονίας και της Ηπείρου, ωστόσο το τμήμα κοντά στην ακρόπολη πρέπει να μην ήταν κατοικημένο³³⁷. Στα ρωμαϊκά δηλ. χρόνια οι Φίλιπποι αποτελούσαν μία πόλη μεσαίου μεγέθους. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι και η πόλη του Φιλίππου είχε την ίδια έκταση, καθώς τα τείχη, τα οποία οι παλαιότεροι μελετητές χρονολογούσαν στην περίοδο ίδρυσης της πόλης και στους ελληνιστικούς χρόνους, θεωρούνται από τη σύγχρονη έρευνα έργο της ρωμαϊκής και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, οπότε δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν το ελληνιστικό τείχος ακολουθούσε την ίδια πορεία με το ρωμαϊκό.

Το σωζόμενο τείχος έχει μήκος περίπου 3,5 χλ.³³⁸, ωστόσο είναι σαφές ότι δεν αποτελεί έργο μίας περιόδου. Όπως παρατηρεί ο Α. Μέντζος το τμήμα του τείχους στην πεδιάδα, με βάση τον τρόπο δόμησής του, δεν χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. αλλά στην ύστερη ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική

περίοδο, καθώς εσωτερικά υπάρχει χυτή τοιχοποιία και εξωτερικά σε αρκετά σημεία λιθόπλινθοι³³⁹, οι οποίες πιθανόν βρίσκονται εδώ σε δεύτερη χρήση. Λιθόπλινθοι εξάλλου υπάρχουν και σε ορισμένα σημεία στο ανώτερο τμήμα, όπου ερμηνεύονται από όλους τους μελετητές ως σπόλια σε β' χρήση. Ανάλογη τοιχοδομία υπάρχει στο δυτικό τείχος της Θεσσαλονίκης, όπου το κατώτερο τμήμα είναι κτισμένο εσωτερικά με αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα και εξωτερικά με λιθόπλινθους σε β' χρήση σε ένα σύστημα κατά προσέγγιση ισόδομο, το οποίο το κάνει ιδιαίτερα ανθεκτικό³⁴⁰. Το τείχος της Θεσσαλονίκης κατά τον Βελένη είναι παλαιοχριστιανικό, του 4^{ου} αι., άρα και το τείχος των Φιλίππων θα μπορούσε να χρονολογηθεί την ίδια περίοδο. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία ένδειξη υπέρ της άποψης ότι η ελληνιστική πόλη δεν εκτεινόταν και στην πεδιάδα, ή τουλάχιστον όχι σ' ολόκληρη την έκταση που κατέλαβε η ρωμαϊκή αποικία, αλλά βρισκόταν στον λόφο, σύμφωνα άλλωστε και με την πληροφορία του Αππιανού³⁴¹. Επιπλέον, όπως σημειώνει ο Μέντζος, τα ιερά των βράχων δημιουργήθηκαν στη θέση λατομείων που εγκαταλήφθηκαν τον 1^ο-2^ο αι. μ.Χ., επομένως όσο λειτουργούσαν δεν θα πρέπει να βρίσκονταν εντός των τειχών³⁴².

Ο Provost, παρόλο που αναγνωρίζει ότι δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για την πορεία του τείχους στα ύστερα κλασικά χρόνια, ακολουθεί τους παλαιότερους ερευνητές και υποστηρίζει ότι η πορεία του τείχους δεν άλλαξε από την εποχή του Φιλίππου³⁴³, άποψη την οποία ακολουθεί και ο

334. Η πολεοδομία των Φιλίππων μελετάται από τους Γάλλους, οι οποίοι και παρουσιάζουν αναλυτικά τα αποτελέσματα των ερευνών τους σε αρκετά άρθρα. Βλ. Provost 2001, Provost & Boyd 2002, με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Sène 2016, 135-142.

335. Sène 2016, 135.

336. Provost 2001, 126. Κατά τους Provost & Boyd 2002, 100 με σημ. 7, η έκταση έφτανε τα 67 εκτάρια, από τα οποία οι κοδομήσιμα ήταν τα 38 στο πεδινό τμήμα. Επίσης βλ. Sène 2018, 302-303. Όπως παρατηρεί ο Pilhofer 1995, 74, ο *decumanus maximus* δεν έχει μήκος ούτε ένα χιλιόμετρο.

337. Μέντζος 2005, 107 με σημ. 26. Sène 2016, 137. Sène 2018, 303-304.

338. Λαζαρίδης 1973, 44 (197) η περίμετρος των τειχών έφτανε τα 3400 μ. Provost 2001, 126.

339. Μέντζος 2005, 108-112. Εκεί και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Αντίθετα οι Ducoux & Lemerle 1938, 4-19 και ο Roger 1938, 20-41, υποστηρίζουν ότι η πορεία του τείχους παρέμεινε η ίδια από τα χρόνια του Φιλίππου μέχρι τα βυζαντινά.

340. Γ. Βελένης, *Τα Τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 107-108.

341. Ο.π. σημ. 173.

342. Μέντζος 2005, 111.

343. Provost 2001, 126.

Sève³⁴⁴. Επίσης, ενώ δεν βρίσκει παράλληλα στην ελληνιστική περίοδο αλλά στα χρόνια του Αυγούστου για τη δυτική πύλη των Κρηνίδων, η οποία έχει τριπλό άνοιγμα προς την πόλη, υποστηρίζει την ελληνιστική χρονολόγησή της³⁴⁵. Ταυτόχρονα όμως, στο ίδιο άρθρο του, αναγνωρίζει ότι μια χρονολόγηση της πύλης και τμήματος του τείχους την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο θα μπορούσε να εξηγήσει και την ασυμμετρία που υπάρχει στο περίγραμμά του. Κατά τη δική μας άποψη, πιο λογική μοιάζει η χρονολόγηση της πύλης και τμήματος τουλάχιστον του τείχους στα χρόνια του Αυγούστου, εποχή στην οποία η πόλη σίγουρα θα επεκτάθηκε και στην πεδιάδα μετά την άφιξη των νέων αποίκων. Η τμηματική ανοικοδόμηση του τείχους που σώζεται σήμερα αποδεικνύεται εξάλλου και από άλλα στοιχεία, όπως θα δείξουμε παρακάτω.

Από την ελληνιστική πόλη τα στοιχεία που υπάρχουν μέχρι στιγμής είναι πολύ λίγα. Συγκεκριμένα, κάποια τμήματα του θεάτρου και του τείχους κοντά σε αυτό μαζί με μία πύλη μπορούν να χρονολογηθούν στην ελληνική φάση της πόλης³⁴⁶, καθώς επίσης και ένα ταφικό μνημείο κάτω από το Οκτάγωνο³⁴⁷. Επιπλέον, κατάλοιπα ενός κτηρίου κάτω από την πλακόστρωση του *Forum* χρονολογήθηκαν στα ελληνιστικά χρόνια, με βάση τα κινητά ευρήματα³⁴⁸. Από το διοικητικό κέντρο της ελληνιστικής πόλης μέχρι στιγμής δεν έχουν έρθει στο φως υπολείμματα. Οι Γάλλοι ανασκαφείς εικάζουν ότι βρισκόταν στην περιοχή του Οκταγώνου και ότι ο τάφος ανήκε σε έναν από τους οικιστές, γι' αυτό και βρισκόταν εντός των τειχών³⁴⁹. Ωστόσο, αν η ελληνιστική πόλη βρισκόταν στις υπώρειες και την πλαγιά του λόφου, δεν θα μπορούσε η αγορά της να βρίσκεται στο σημείο αυτό οπότε και ο τάφος θα βρισκόταν εκτός των τειχών

ενώ και τα υπολείμματα κάτω από το ρωμαϊκό *Forum* θα ανήκαν πιθανόν σε αγροικία³⁵⁰. Με τα δεδομένα που διαθέτουμε, λοιπόν, δεν μπορούμε να πούμε πού βρισκόταν η ελληνιστική Αγορά, θεωρούμε όμως πιθανόν το κέντρο της πόλης να μην εκτεινόταν στην πεδιάδα.

Η οργάνωση της πόλης που σώζεται σήμερα ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο και όπως στις άλλες αποικίες ακολουθήθηκε το σύστημα οριζοντίων και καθέτων για τη χάραξη των οικοδομικών τετραγώνων³⁵¹. Κατά τον Sève η πολεοδομική οργάνωση των Φιλιππων, όπως και η πορεία του τείχους, ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια, ωστόσο δεν μπορούμε μέχρι στιγμής, κατά την άποψή μας, να είμαστε βέβαιοι γι' αυτό, γιατί τα στοιχεία δεν επαρκούν³⁵². Από την πρώτη φάση της αποικίας επίσης είναι σχετικά λίγα τα στοιχεία και σποραδικά, ωστόσο η χάραξη πρέπει να είχε γίνει εξαρχής, όπως πρέπει να υπήρχε πρόβλεψη και για το *Forum*, αφού η αρχαιότερη φάση του ανήκει στα χρόνια του Κλαυδίου³⁵³.

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους και συγκεκριμένα στον 2^ο και 3^ο αι. αλλά και τους επόμενους, χριστιανικούς, αιώνες (4^ο-6^ο) ανήκουν τα υπολείμματα που κυρίως σώζονται και δείχνουν τον τρόπο οργάνωσης των Φιλιππων. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα σωζόμενα οικοδομήματα βρίσκονται στο κάτω τμήμα της πόλης, στην πεδιάδα, ενώ για το τμήμα επάνω στο λόφο οι γνώσεις μας είναι σχετικά λίγες, καθώς δεν έχουν γίνει πολλές ανασκαφικές ή επιφανειακές έρευνες. Επιπλέον, για την ανοικοδόμηση της Βασιλικής Α καταστράφηκαν οικοδομήματα που προφανώς προϋπήρχαν στον χώρο, όπως επιτρέπουν να υποθέσουμε τα αρχιτεκτονικά γλυπτά που βρέθηκαν στην περιοχή και ανήκουν σε περισσότερα από ένα κτήρια της αυτοκρατορικής περιόδου.

344. Sève 2018, 301-304.

345. Provost 2001, 126, 131-132.

346. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Γ. Καραδέδος, «Ανασκαφικές Έρευνες στο Θέατρο των Φιλιππων», ΑΕΜΘ 13 (1999) 74-75. Ίδιοι, «Σκέψεις για τους Αναλημματικούς Τοίχους και τις Παρόδους του Αρχαίου Θεάτρου των Φιλιππων», ΑΕΜΘ 7 (1993) 519-524.

347. Γούναρης 1990, 55-57.

348. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 23 (1968) Χρονικά Β2, 352, πίν. 299ε.

349. Sève & Weber 2014, 12.

350. Μέντζος 2005, 112-119.

351. Ο Στράβων (VII, 41) χαρακτηρίζει τους Φιλιππους ως κατοικία μικρά και όχι ως πόλη, κάτι που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο πληθυσμός είχε μειωθεί τον 1^ο αι. π.Χ.

352. Κατά τον Sève 2016, 138-139, σ' αυτό συνηγορεί η εύρεση in situ της αναθηματικής επιγραφής του 4^{ου} αι. π.Χ. για τον Απόλλωνα Κωμικός σε μία διασταύρωση ανατολικά του *Forum*. Sève 2018, 303-304. Βλ. επίσης Χ. Κουκούλη Χρυσανθάκη, «Απόλλων Κωμικός στους Φιλιππους», στο Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, Αθήνα 2009, 481-503, ιδιαίτερα 490-494, εικ. 8-13.

353. Sève & Weber 2014, 13-17. Zarmakoupi 2018, 280-281.

Η πόλη ήταν οργανωμένη με βάση δύο διαφορετικούς οδικούς άξονες³⁵⁴. Ο ένας από αυτούς ήταν η λεγόμενη *Εγνατία οδός*, η οποία αποτελούσε τον *decumanus maximus* που ένωνε την ανατολική πύλη της *Νεαπόλεως* με τη δυτική πύλη των *Κρηνίδων*. Η ονομασία *Εγνατία* δεν είναι αρχαία αλλά δόθηκε από τους πρώτους ανασκαφείς, καθώς θεωρήθηκε ότι αποτελούσε τη συνέχεια μέσα στην πόλη της *via Egnatia*, άποψη την οποία ακολουθούν και οι περισσότεροι από τους νεότερους μελετητές³⁵⁵. Ωστόσο πιστεύουμε ότι θα πρέπει να αποσυσχετιστεί η ονομασία του *decumanus* από την *Εγνατία*. Παράλληλη με αυτή ήταν η οδός νότια του *Forum*, η λεγόμενη *Εμπορική οδός*³⁵⁶, στην οποία άνοιγαν τα καταστήματα νότια του *Forum*, η *εμπορική αγορά* και η *παλαίστρα* που προϋπήρχε της *Βασιλικής Β*, ενώ μία τρίτη οδός υπήρχε νότια της *παλαίστρας*³⁵⁷. Οι οδοί αυτές αποτελούσαν τους *decumani* στον βόρειο κάρναβο της πόλης. Μεταξύ αυτών αλλά και βόρεια του *decumanus maximus* υπήρχαν κάθετες πάροδοι (*cardines*), από τις οποίες έχουν ανασκαφεί τέσσερις νότια του *decumanus maximus*, ανατολικά από το *Forum*, ενώ από τις βόρειες οι περισσότερες έχουν εντοπιστεί αλλά δεν έχουν ανασκαφεί³⁵⁸. Επίσης κάτω από τη *Βασιλική Β* εντοπίστηκαν δύο ακόμη πάροδοι, οι οποίες ήταν κάθετες στην *Εμπορική οδό* και καταργήθηκαν όταν κτίστηκε ο ναός. Αυτές βρίσκονταν η δυτική μεταξύ της *εμπορικής αγοράς* και της *παλαίστρας* και η ανατολική ανατολικά της *αγοράς*³⁵⁹. Μία μόνο πάροδος έχει ανασκαφεί βόρεια του *decumanus*, η *πάροδος του Μουσείου*, της

οποίας όμως η σχέση με τον *decumanus* δεν έχει διαπιστωθεί³⁶⁰. Φαίνεται, ωστόσο, ότι είναι κάθετη σ' αυτόν, επομένως ανήκει και αυτή στον ίδιο πολεοδομικό κάρναβο.

Ο δεύτερος άξονας είναι η *Διαγώνια οδός* η οποία είναι παράλληλη με το νότιο τείχος, δηλ. ορίζει έναν κάρναβο παράλληλο με αυτό. Η *Διαγώνιος* τέμνει τον *decumanus maximus* κοντά στην πύλη της *Νεαπόλεως*³⁶¹. Επίσης διασταυρώνεται με την *Εμπορική οδό* σχηματίζοντας τριγωνική πλατεία στο ύψος του αναλημματικού τοίχου της νότιας στοάς του συγκροτήματος του *Οκταγώνου*³⁶². Στο δυτικό της άκρο, το οποίο δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά αλλά υπολογίζεται στα σχέδια, η οδός απολήγει σε τμήμα του τείχους που δεν έχει πύλη³⁶³, γεγονός που είναι παράδοξο. Αυτό αποτελεί ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι υπήρξαν αλλαγές στην πορεία και τη μορφή του τείχους από τα πρώτα χρόνια μέχρι τα βυζαντινά. Στην περίπτωση αυτή λοιπόν θα πρέπει αρχικά, όταν σχεδιάστηκε ο νότιος κάρναβος της αποικίας, να υπήρχε και στο σημείο όπου απέληγε η *Διαγώνια οδός* μία πύλη στο δυτικό τείχος, η οποία στη συνέχεια καταργήθηκε σε μία ανακατασκευή του τείχους. Η ύπαρξη της *Διαγώνιας* από τα ρωμαϊκά χρόνια αποδεικνύεται από το ότι νότιά της, απέναντι από τις νησίδες 4 και 5, βρίσκονται οικοδομικές νησίδες που είχαν κιονοστοιχία προς την οδό και των οποίων η αρχική φάση χρονολογείται στην αυτοκρατορική περίοδο³⁶⁴. Επίσης η *οικία των αγρίων ζώων* στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, που χρονολογείται στον 3^ο αι.,

354. Provost & Boyd 2002, 95. Την άποψη αυτή είχε διατυπώσει ήδη από το 1935 ο Feyel, βλ. P. Lemerle, «Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique en 1934», *BCH* 59 (1935) 287. Επίσης βλ. Poulter & Strange 1988, 453. M. Sève, «L'Œuvre de l'École française d'Athènes à Philippi pendant la décennie 1987-1996», *AEMΘ* 10B (1996) 705-718.

355. Sève & Weber 2014, 11.

356. Το πλάτος της είναι 7 μ. στη ζώνη του *Forum* και 5,5 μ. στη ζώνη του *Οκταγώνου*. Γκιόγκη 2009, 53-56.

357. Sève 2016, 137-138, εικ. 7 στη σ. 140.

358. Η ύπαρξη των παρόδων βόρεια της *Εγνατίας* στην ευθεία των παρόδων νότια αυτής τεκμαίρεται από την ύπαρξη διασταυρώσεων του υπονόμου της *Εγνατίας*. Βλ. Πελεκανίδης 1971, 84. Γούναρης & Βελένης 1991, 409-424. Επίσης Γκιόγκη 2009, 77-85.

359. Λαζαρίδης 1973, σχ. 15-16. Sève & Weber 2014, εικ. 67.

360. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 18 (1963) Β2, 256. Σ. Δουκατά, *ΑΔ* 45 (1990) 386-89.

361. Σύμφωνα με τους Provost & Boyd 2002, 104, η *Εγνατία* είναι χαραγμένη με προσανατολισμό 47,9° προς τη Δύση ενώ η *Διαγώνια οδός* με προσανατολισμό 92,1° προς την Ανατολή. Το σημείο τομής των δύο οδών δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά, ωστόσο σύμφωνα με το σχέδιο του Weber (M. Sève, στο *L'Espace grec, cent cinquante ans de fouilles de l'École Française d'Athènes*, 1996, 88), αλλά και των Γούναρη & Βελένη (Γούναρης & Βελένης 1996, 720 Σχ. 2, 723 Σχ. 4) πρέπει να βρισκόταν λίγο ανατολικότερα από τη νησίδα 5.

362. Σ. Πελεκανίδης, *Έργον* 1975, 55. Γκιόγκη 2009, 63.

363. Καμμία από τις υπάρχουσες μελέτες δεν αποδέχεται στο νοτιοδυτικό τμήμα άλλη πύλη πλην της *Πύλης των Ελών*, όπως παρατηρεί η Γκιόγκη 2009, 156 σημ. 270.

364. Για τη νησίδα του *Ιπποδρόμου* βλ. Γούναρης & Βελένης 1995-2000, 351. Gounari 2010, 27-38. Για τη νοτιοανατολική νησίδα βλ. Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Φιλιππων 2008-2010», *AEMΘ* 24 (2010) 463-470. Η Ζαρμακούπη (Zarmakouripi 2018, 284) λανθασμένα ταυτίζει τη νησίδα του *Ιπποδρόμου* με τη νησίδα 4 και δίνει στη σημ. 106 βιβλιογραφία που αφορά τη νησίδα 4 μαζί με τη βιβλιογραφία που αφορά τη νησίδα του *Ιπποδρόμου*.

έχει κι αυτή την κύρια όψη της στη Διαγώνιο³⁶⁵. Τα ανεσκαμμένα κτήρια δηλ. νότια της Διαγώνιας οδού είναι αρχαιότερα από τα κτήρια βόρειά της, γεγονός που επιβεβαιώνει την ύπαρξη της οδού και του καννάβου, τον οποίο αυτή ορίζει, ήδη από την αυτοκρατορική περίοδο, ενώ, όπως αναφέραμε παραπάνω, κατά τον Sève η Διαγώνια υπήρχε ήδη από την ελληνιστική χάραξη³⁶⁶.

Νότια της Διαγώνιας έχει ανασκαφεί μία πάροδος κάθετη σ' αυτή, ανατολικά από τη νησίδα του Ιπποδρόμου. Οι νησίδες που βρίσκονται νότια του *decumanus maximus* ακολουθούν τον άξονά του και έχουν σύμφωνα με τους Γάλλους ερευνητές 27,5 μ. πλάτος³⁶⁷ και 82,5 μ. μήκος και αναλογίες 1:3³⁶⁸. Ωστόσο η νησίδα 4, με βάση τα σχέδια της ανασκαφής αλλά και τις επιτόπιες μετρήσεις έχει μήκος 62,80 μ. και η αναλογία που προκύπτει είναι 1:2. Η διαφορά αυτή στο μήκος από το *Forum* και τις νησίδες του Οκταγώνου οφείλεται στο ότι οι νησίδες 4 και 5 βρίσκονται πιο κοντά στο σημείο τομής των δύο οδών, επομένως και ο διαθέσιμος χώρος είναι πιο περιορισμένος. Η νησίδα του *Επισκοπείου* επίσης έχει παρόμοιο και μάλιστα και λίγο μικρότερο μήκος από τη νησίδα 4. Επομένως θα μπορούσαμε ίσως να υποστηρίξουμε ότι η αναλογία 1:3 ισχύει για τα οικοδομικά τετράγωνα του *Forum* και τα δυο τετράγωνα ανατολικά του, δηλ. για τα οικοδομικά τετράγωνα μεταξύ *decumanus maximus* και *Εμπορικής οδού* ενώ για τα ανατολικότερα, αυτά που βρίσκονται μεταξύ *decumanus maximus* και *Διαγώνιας* οι αναλογίες είναι 1:2.

Οι οικοδομικές νησίδες νότια της Διαγώνιας οδού έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις από τις βορειότερες, όπως προκύπτει από τις δύο ανεσκαμμένες³⁶⁹. Συγκεκριμένα, η νησίδα του Ιπποδρόμου έχει στην τελευταία φάση πλάτος 37,5 μ. στη βόρεια πλευρά και στη νότια 48 μ., ενώ στην αρχική

φάση το πλάτος της ήταν πιθανόν 31 μ.³⁷⁰, και μήκος ανεσκαμμένο 52 μ., ενώ η νοτιοανατολική νησίδα έχει τουλάχιστον 48 μ. πλάτος και μήκος τουλάχιστον 60 μ.³⁷¹. Η τελευταία δηλ. ξεπερνά σε πλάτος τις γειτονικές της νησίδες, δεδομένου όμως ότι οι διαστάσεις αυτές αφορούν τις τελευταίες φάσεις ζωής της και δεν έχουν βρεθεί τα όρια της πρώτης φάσης δεν αποκλείεται να προέκυψε από κατάργηση παρόδων, όπως δηλ. συνέβη με το Οκτάγωνο. Επίσης και η νησίδα του Ιπποδρόμου στην τελευταία φάση στη νότια πλευρά της έχει πλάτος παρόμοιο με εκείνο της νοτιοανατολικής νησίδας, οπότε και εδώ μπορούμε να υποθέσουμε είτε ότι υπήρξε επέκταση και κατάργηση κάποιας παρόδου στα δυτικά, όταν κτίστηκε το λουτρό και η δεξαμενή, είτε ότι δεν υπήρχε πάροδος και η αρχική νησίδα είχε πολύ μεγαλύτερο πλάτος και πιθανόν καταλαμβάνονταν από περισσότερα από ένα κτήρια.

Στο κέντρο της πόλης νότια του *decumanus maximus* αλλά και βόρειά του βρισκόταν ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ. το *Forum*³⁷², το οποίο αποτελούσε το διοικητικό κέντρο και είχε πλάτος 148,50 μ. και μήκος συνολικό πάνω από 130 μ.³⁷³. Διαρθρώνονταν σε δύο επίπεδα, τα οποία είχαν υψομετρική διαφορά περίπου 8,50 μ. και βρισκόταν το ανώτερο στους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης και το κατώτερο στην πεδιάδα, καταλαμβάνοντας πλάτος πέντε οικοδομικών νησίδων³⁷⁴. Όπως παρατηρεί ο Sève, το *Forum* της εποχής των Αντωνίων ήταν προσβάσιμο στους πεζούς αλλά οι άμαξες δεν είχαν συνεχώς ελεύθερη πρόσβαση, αφού μπορούσαν να κλείσουν οι πόρτες που υπήρχαν στα άκρα του *decumanus maximus*, οπότε η εμπορική κίνηση διεξαγόταν από τα νότια. Συνεπώς, ο ρόλος του *Forum* ήταν καθαρά πολιτικός και θρησκευτικός, όπως άλλωστε γίνεται προφανές και από

365. P. Aupert, «Philippe I. Edifice avec Bain», *BCH* 103 (1979) 619-627. Ίδιος, *BCH* 104 (1980) 699-712. Provost & Foschia 2002, 107-118 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία).

366. Βλ. παραπάνω σημ. 352.

367. Διαφέρει μόνο η νησίδα του Οκταγώνου, αφού όμως ενσωματώθηκαν οι πάροδοι, η δυτική στο Β τμήμα και η ανατολική στο Ν. Έτσι φτάνει τα 45 μ. πλάτος στο ύψος του Βαλανείου, μαζί με τη Δ στοά, και τα 48 μ. στο ύψος της κόγχης, μαζί με το νάρθηκα και τον εξωτερικό δακτύλιο της κόγχης.

368. Provost & Boyd 2002, 104. Sève & Weber 2014, 12-13. Sève 2016, 138.

369. Η ανασκαφή των νότιων νησίδων δεν έχει ολοκληρωθεί λόγω των αγροτικών δρόμων που περιβάλλουν την πανεπιστημιακή ανασκαφή από νότια και ανατολικά.

370. Στα δυτικά της νησίδας δεν έχει εντοπιστεί δρόμος ώστε να είναι βέβαιο πού είναι το πέρας της, ωστόσο έχει εντοπιστεί στα βορειοδυτικά μία γωνία που ανήκει στην αρχική φάση. Επιπλέον, για λόγους συμμετρίας το κτήριο θα πρέπει να τελείωνε περίπου στην ευθεία του τοίχου κατεύθυνσης Β-Ν που ορίζει τη γωνία.

371. Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Φιλίππων 2006-2007», *Εγνατία* 12 (2008) 219-236, εικ. 3.

372. Sève & Weber 2014, 13-17. Sève 2016, 141-142.

373. Provost & Boyd 2002, Σχ. 7. Sève 2016, 141.

374. Sève 2016, 141.

τα κτήρια που αποκαλύφθηκαν³⁷⁵. Μέσα σε αυτό έχει ανασκαφεί το *Tabularium* (Αγορανομείο), το κτήριο δηλ. που στέγαζε τα πρότυπα μέτρα και σταθμά της πόλης, μία επιμήκης αίθουσα που πιθανόν είχε τη λειτουργία μίας Βασιλικής, η *Curia* (Βουλευτήριο), ένας ναός αφιερωμένος στην αυτοκρατορική λατρεία, μία Βιβλιοθήκη, τιμητικά μνημεία, κρήνες κ.ά.³⁷⁶

Βόρεια του *decumanus*, στους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης υπήρχαν ναοί, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από ένα αποσπασματικά σωζόμενο ναόσχημο ηρώο και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά που βρέθηκαν εντοιχισμένα στη μεταγενέστερη Βασιλική Α³⁷⁷. Κατά τους μελετητές οι ναοί πρέπει να ήταν οι ναοί της καπιτωλιακής τριάδας, κατά το ρωμαϊκό πρότυπο. Ωστόσο, μόνο για το ηρώο υπάρχουν υπολείμματα αρχιτεκτονικά ενώ η ύπαρξη των ναών είναι υποθετική, με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά γλυπτά και τα παράλληλα από άλλες πόλεις.

Νότια του *Forum* βρισκόταν κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η εμπορική αγορά (*macellum*)³⁷⁸, αλλά και μία παλαιόστρα, στον χώρο της οποίας ιδρύθηκε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο η Βασιλική Β και στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όταν πλέον ο τρούλος της βασιλικής είχε καταπέσει, ένας μικρότερος ναός.

Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, δηλ. μετά τον 3^ο αι. μ.Χ., στους Φιλιππούς δεν περιορίστηκε το μέγεθος της πόλης, όπως συνέβη σε άλλες πόλεις της επαρχίας Μακεδονίας και άλλων περιοχών³⁷⁹, ούτε το *Forum* έχασε τη μνημειώδη του μορφή, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αι., παρόλο που η λειτουργία του δεν ήταν πλέον η ίδια με εκείνη των αυτοκρατορικών χρόνων³⁸⁰. Η έκταση που περιλαμβάνει το τείχος της παλαιοχριστιανικής

και πρώιμης βυζαντινής εποχής είναι ίδια με την έκταση των προηγούμενων περιόδων και τα νέα μεγαλοπρεπή κτήρια της περιόδου φανερώνουν ότι η πόλη διατήρησε τον πληθυσμό και τη ζωντάνια της τουλάχιστον έως τα μέσα του 7^{ου} αι.

Αντιθέτως, σε άλλες πόλεις παρατηρείται συρρίκνωση, για διάφορους λόγους, κυρίως από τον 6^ο αι. κ.ε., συχνά όμως και από νωρίτερα. Από τις πόλεις της Μακεδονίας, το Δίον τον 4^ο αι. περιορίζεται στο νοτιοδυτικό τομέα της ρωμαϊκής πόλης, όπως γίνεται φανερό από την παλαιοχριστιανική οχύρωση³⁸¹. Η συρρίκνωση οφείλεται σε φυσικά φαινόμενα και συγκεκριμένα στη δράση του χειμάρου, ο οποίος εμπόδιζε τη συντήρηση του ανατολικού και βόρειου τμήματος του τείχους³⁸², γεγονός που οδήγησε στην εγκατέλειψη του βορειοανατολικού τμήματος της πόλης. Ωστόσο, μέχρι και τον 6^ο αι. υπήρχε ζωή στην πόλη, όπως φανερώνει η επισκευή της επισκοπικής βασιλικής αλλά και της κοιμητηριακής, οι οποίες συνέχισαν να λειτουργούν τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αι.³⁸³. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές η πόλη του Δίου μετά τον 6^ο αι. έπεσε σε μαρασμό, πιθανόν εξαιτίας επιδρομών³⁸⁴, ωστόσο κατά τον Μέντζο η επισκευή της επισκοπικής βασιλικής μπορεί πιθανόν να χρονολογηθεί στον 7^ο αι.³⁸⁵, κάτι που σημαίνει ότι η ζωή συνεχίστηκε και μετά τον 6^ο, ίσως όχι στη μορφή που είχε μέχρι τότε.

Πιθανόν λόγω επιδρομών παρήκμασε και η Βέροια, παρουσιάζοντας μείωση του πληθυσμού της από τα τέλη του 6^{ου} και στον 7^ο αι.³⁸⁶, ενώ η Αμφίπολη, η οποία γνώρισε ακμή κατά τους 4^ο-6^ο αι., σύμφωνα με ιστορικούς δέχτηκε στις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αι. επιδρομές που οδήγησαν σε παρακμή της³⁸⁷. Ωστόσο για την περίπτωση της Αμφίπολης τα συμπεράσματα βασίζονται μόνο στην

375. Sève 2016, 142. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και στη Θεσσαλονίκη αλλά και στη Σμύρνη. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. Vitti 1996, 43. Βελένης & Αδάμ Βελένη 1997. Για τη Σμύρνη βλ. M. Sève, «Pour mieux comprendre l'Agora romaine de Smyrne», *Anatolia Antiqua* 13 (2005) 435-438.

376. Sève 2016, 145-46.

377. Sève & Weber 1986, 579-581. Ευαγγελίδης 2010, 269-270. Sève & Weber 2014, 33-38. Zarmakoupi 2018, 282-283.

378. Collart 1937, 364-365. Λαζαρίδης 1973, 30.

379. Provost 2001, 123, 134-135.

380. Sève & Weber 2014, 23-26.

381. Στεφανίδου Τιβερίου 1998, 198-217. Η Στεφανίδου Τιβερίου 1998, 206-208, χρονολογεί την ανοικοδόμηση της φάσης αυτής στο β' μισό του 4^{ου} αι.

382. Στεφανίδου Τιβερίου 1998, 190-193, 213.

383. Στεφανίδου Τιβερίου 1998, 214-215 με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Papazoglou 1988, 111. Mentzos 1995, 7-9.

384. Κατά την Κωνσταντακοπούλου 1984, 183, πρόκειται για επιδρομές αβαρσοσλαβικές. Κατά την Παπάζογλου 1988, 111 με σημ. 46, πρόκειται για επιδρομές Οστρογότθων το 482, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, όπου τους παραχωρήθηκε μεταξύ άλλων πόλεων και το Δίον (Iordanes, Get. LVI. 287).

385. Μέντζος 1995, 9.

386. Κωνσταντακοπούλου 1984, 184.

387. Κωνσταντακοπούλου 1984, 202-203. Hattersley Smith 1996, 111-112.

έλλειψη νομισμάτων και εμφανών αρχαιολογικών καταλοίπων, ενώ σε πηγές αναφέρεται η ύπαρξη επισκόπου στα 691/2³⁸⁸, γι' αυτό διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις. Οι Στόβοι εξάλλου, πρωτεύουσα της *Macedonia Secunda*, οι οποίοι γνώρισαν μεγάλη άνθηση τον 4^ο και 5^ο αι., φαίνεται να εγκαταλείπονται τον 6^ο αι., πιθανόν λόγω επιδρομών αλλά και κλιματικών αλλαγών που είχαν επιπτώσεις στην παραγωγή³⁸⁹.

Στην Ήπειρο, επίσης, η Νικόπολη εγκαταλείπεται από τον 7^ο αι.³⁹⁰, ενώ είχε ακμάσει τον προηγούμενο αιώνα³⁹¹. Στην επαρχία *Αχαΐας*, στην Αθήνα ήδη από τον 3^ο αι. μετά την καταστροφή από τους Ερούλους το 267 μ.Χ. είχε μείνει μεγάλο μέρος της παλαιάς πόλης εκτός του νέου μικρότερου περιβόλου³⁹², ενώ και στην Κορίνθο μειώθηκε τον 5^ο αι. η περίμετρος του τείχους της³⁹³.

Αλλαγές παρατηρούνται και στις πόλεις της Μ. Ασίας. Στην Έφεσο, την καλύτερα ανεσκαμμένη από τις μεγάλες πόλεις της Ανατολής, το νέο τείχος που χρονολογείται πιθανόν στα τέλη του 5^{ου}-αρχές 6^{ου} αι. αφήνει εκτός τη λεγόμενη Άνω Αγορά, το διοικητικό κέντρο της ρωμαϊκής πόλης με το Βουλευτήριο, το Πρυτανείο, τη Βασιλική και το ναό της αυτοκρατορικής λατρείας³⁹⁴. Η τειχισμένη έκταση μειώνεται και στην Αντιόχεια στα χρόνια του Ιουστινιανού³⁹⁵, καθώς επίσης και στη Μίλητο³⁹⁶.

Η μείωση, βέβαια, της τειχισμένης έκτασης δεν σημαίνει αναγκαστικά και μείωση του πληθυ-

σμού³⁹⁷, αφού εκτός των τειχών απαντούν νέα κτήρια, συχνά μνημειακά³⁹⁸, ενώ εκτός των τειχών βρίσκονται χριστιανικοί ναοί, συχνά μαρτύρια και μόνες³⁹⁹. Χαρακτηριστικό είναι όμως ότι στις περισσότερες περιπτώσεις χάνει τη μνημειακότητά του το παλαιό κέντρο των πόλεων και ιδίως η Αγορά, το διοικητικό δηλ. κέντρο, τα κτήρια της οποίας συχνά διαλύονται και τη θέση τους παίρνουν νέα με πολύ διαφορετική λειτουργία.

Στην Έφεσο για παράδειγμα κτίζονται τον 5^ο αι. ο ναός της Παναγίας κοντά στο λιμάνι, οι Θέρμες της Σχολαστικής κοντά στο θέατρο και άλλα κτήρια, για την ανοικοδόμηση των οποίων χρησιμοποιήθηκε και υλικό από οικοδομήματα που διαλύθηκαν⁴⁰⁰, ενώ μένει εκτός των τειχών το παλαιό διοικητικό κέντρο και γενικά δεν υπάρχει σημαντική οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή γύρω από αυτό μετά τον 5^ο αι.⁴⁰¹ Στην Αφροδισιάδα, αντίθετα, το παλαιό πολιτικό κέντρο διατηρήθηκε εντός των τειχών αλλά πολλά κτήρια άλλαξαν λειτουργία⁴⁰², όπως ο ναός της Αφροδίτης, ο οποίος μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό, ο ναός της αυτοκρατορικής λατρείας μετατράπηκε σε εμπορικό κέντρο και συνέχισε να λειτουργεί ως τέτοιο μέσα στον 6^ο αι., ενώ τη μνημειακότητά τους διατήρησαν και η Αγορά του Τιβερίου και οι Θέρμες του Αδριανού⁴⁰³.

Παρόμοια είναι η κατάσταση και στον ελλαδικό χώρο. Στην Αθήνα η αρχαία Αγορά έχασε σταδιακά τη σημασία της ως πολιτικό κέντρο⁴⁰⁴ αφού

388. Ο επίσκοπος Αμφίπολης αναφέρεται στην Πενθέκτη Σύνοδο του 691/92, αλλά η Κωνσταντακοπούλου 1984, 203, υποστηρίζει ότι η επισκοπή διατηρήθηκε, παρόλο που η πόλη καταστράφηκε, όπως συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις. Ωστόσο, η δυσκολία στην αναγνώριση των καταλοίπων των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων και η επιθυμία να έρθουν στο φως τα μεγάλα κτήρια των παλαιότερων εποχών είχε οδηγήσει στο παρελθόν στην καταστροφή πολλών στοιχείων με αποτέλεσμα να θεωρείται ότι καταστράφηκε μία πόλη. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι και στην περίπτωση της Αμφίπολης καταστράφηκαν τα ερείπια.

389. Hattersley Smith 1996, 65-67.

390. Liebeschütz 2001, 287.

391. Claude 1969, 23-24.

392. Hattersley Smith 1996, 197-198.

393. Liebeschütz 2001, 287. Πρβ. Claude 1969, 19 με σημ. 60-61, ο οποίος υποστηρίζει ότι μειώθηκε η τειχισμένη έκταση αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι μειώθηκε και ο πληθυσμός γιατί η τειχισμένη έκταση της αρχαίας πόλης ήταν πολύ μεγάλη.

394. S. Karwiese, *Gross ist die Artemis von Ephesos. Die Geschichte einer der grossen Städte der Antike*, Wien 1995, 138-40. Liebeschütz 2001, 32-36. Saradi 2006, 235-236.

395. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* II, 10, 3-8. Claude 1969, 22 με σημ. 91-92.

396. Liebeschütz 2001, 49.

397. Κατά τον Gregory με τη συρρίκνωση της τειχισμένης έκτασης δημιουργήθηκε ένα τελευταίο οχυρό για μία ενδεχόμενη επίθεση. T.E. Gregory, «Fortification and Urban Design in early Byzantine Greece», στον τ. R.L. Hohlfelder (επιμ.), *City, Town and Countryside in the early Byzantine Era*, N. York, 1982, 43-64.

398. Claude 1969, 22.

399. Claude 1969, 30.

400. Liebeschütz 2001, 32-33.

401. Liebeschütz 2001, 34.

402. Saradi 2006, 236.

403. Liebeschütz 2001, 37. Saradi 2006, 236-37.

404. Saradi 2006, 238-239.

μετά την καταστροφή από τους Ερούλους εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της εργαστήρια⁴⁰⁵, ενώ μετά την καταστροφή το 396 από τους Βησιγότθους στο κέντρο της κτίστηκε μία έπαυλη, η επονομαζόμενη *Παλάτι των Γιγάντων*⁴⁰⁶, και στη ΝΔ πλευρά της μικρά λουτρό⁴⁰⁷. Τον 5^ο αι., πιθανόν, καταστράφηκε ξανά το 467 από τους Βανδάλους, ενώ οικίες και εργαστήρια εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της⁴⁰⁸ και στη συνέχεια σταδιακά ιδρύθηκαν σε αυτή ναοί χριστιανικοί⁴⁰⁹. Μέσα στον 6^ο αι. η περιοχή υποβαθμίστηκε και οι σλαβικές επιδρομές του 582 κατέστρεψαν τα κτήρια⁴¹⁰. Στον ύστερο 6^ο αι. δημιουργήθηκαν αγροτικές εγκαταστάσεις με ελαιοτριβεία και μύλους και στον 7^ο αι. πλέον και κεραμεικοί κλίβανοι⁴¹¹.

Η Κόρινθος καταστράφηκε τον 4^ο αι. από σεισμούς (365 και 375 μ.Χ.) και από φωτιά από τους Γότθους του Αλάριχου (395 μ.Χ.). Τα περισσότερα δημόσια κτήρια δεν επισκευάστηκαν και μέσα στον 5^ο αι. εμφανίστηκαν χριστιανικά κτήρια στην περιοχή της Αγοράς, η οποία σταδιακά έχασε τον ρόλο της ως διοικητικό-πολιτικό κέντρο⁴¹².

Στη Θεσσαλονίκη, αντίθετα, τον 4^ο αι. σημειώνονται βελτιώσεις στον χώρο της Αγοράς, όπως είναι η κάλυψη των στοών της με ψηφιδωτά⁴¹³ και η αύξηση της χωρητικότητας του Ωδείου. Όμως αφότου μεταφέρθηκε επί Θεοδοσίου Α' το διοικητικό κέντρο στα ανάκτορα φαίνεται ότι έχασε η Αγορά τη σημασία της και προοδευτικά εγκαταλήφθηκε⁴¹⁴. Τον 5^ο αι. εγκαταστάθηκαν κεραμικά εργαστήρια και κλίβανοι στο Ωδείο και την ανα-

τολική στοά⁴¹⁵, ενώ η πλατεία χρησίμευσε για εξόρυξη πηλού⁴¹⁶. Τον 6^ο αι. η κρυπτή στοά μετατράπηκε σε κινστέρινα, ενώ οι στοές κατέρρευσαν, πιθανόν από σεισμό το 620, και οι κίονες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στα τείχη⁴¹⁷.

Γενικά, οι πρωτεύουσες των επαρχιών διατήρησαν τη μνημειακότητά τους ακόμη και μετά τον 6^ο αι., αντίθετα από τις μικρότερες πόλεις, λόγω του προσωπικού ενδιαφέροντος των διοικητών των επαρχιών. Αυτό οφείλεται κατά τους μελετητές και στην αλλαγή στη διοίκηση του κράτους, στο οποίο τώρα κύριο ρόλο είχαν οι επαρχίες και όχι πλέον οι πόλεις⁴¹⁸.

Στους Φιλίππους, παρόλο που η πόλη δεν ήταν πρωτεύουσα επαρχίας ούτε ανήκε στις μεγαλουπόλεις, το *Forum* συνέχισε κατά τον 5^ο αι. να αποτελεί το κέντρο της πόλης, ωστόσο είναι σαφές ότι έχασε τη λειτουργία του ως πολιτικό κέντρο⁴¹⁹. Μεγάλοι χριστιανικοί ναοί κτίστηκαν γύρω από αυτό και η πλατεία, όπως και εκείνη της εμπορικής αγοράς, χρησιμοποιήθηκε για συγκεντρώσεις των πιστών⁴²⁰, ενώ με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα των πανεπιστημιακών ανασκαφών κοντά του βρίσκονταν οι πιο πλούσιες οικίες. Κάποια στιγμή, πιθανόν μετά τον 6^ο αι., εργαστήρια εγκαταστάθηκαν σε αυτό⁴²¹, όπως είχε συμβεί ήδη σε άλλες πόλεις⁴²².

Ανατολικά του *Forum*, από τον 4^ο αι. μ.Χ. υπήρχε αρχικά η *Βασιλική του Παύλου* και κατόπιν, από τον 5^ο αι., το *Οκτάγωνο*⁴²³. Μεταξύ αυτών και του *Forum* έχει ανασκαφεί αποσπασματικά, βό-

405. Frantz 1988, 12-15, 53-56.

406. Frantz 1988, 96-116.

407. Frantz 1988, 30-33.

408. Frantz 1988, 78-82.

409. Frantz 1988, 71-74.

410. Frantz 1988, 13-14.

411. Frantz 1988, 120-122.

412. Saradi 2006, 239-241.

413. Κατά τον Vitti 1996, 93-95, η ανεσκαμμένη σήμερα Αγορά αποτελεί τμήμα μόνο της ρωμαϊκής Αγοράς, η οποία αποτελούνταν από δύο πλατείες, την Κάτω και την Άνω, μεταξύ των οποίων υπήρχε δρόμος και καταστήματα. Η διαμόρφωση δηλ. ήταν ανάλογη με εκείνη των Φιλίππων, όπου υπάρχει το κάτω και το άνω άνηδρο.

414. Βελένης & Αδάμ Βελένη 1997, 22-26. Saradi 2006, 242-43.

415. Β. Καλάβρια & Αικ. Μπόλη, «Η Στρωματογραφία στην Ανατολική Πτέρυγα», στον τ. Π. Αδάμ Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1. Πρακτικά διημερίδας για τις εργασίες των ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη 2001, 48.

416. Α. Βαλαβανίδου, «Εργαστηριακές εγκαταστάσεις στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς», στον τ. Π. Αδάμ Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1. Πρακτικά διημερίδας για τις εργασίες των ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη 2001, 123-124.

417. Βελένης & Αδάμ Βελένη 1997, 26-28.

418. Liebeschutz 2001, 37-39 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

419. Saradi 2006, 243-44. Sève & Weber 2014, 23-26.

420. Μέντζος 2005, 146.

421. Sève & Weber 2014, 27-29.

422. Στην Αφροδισιάδα στην περιοχή γύρω από το Βουλευτήριο εγκαταστάθηκαν εργαστήρια, μεταξύ των οποίων και ένα εργαστήριο γλυπτικής (Saradi 2006, 236 με σημ. 1271). Στην Αθήνα από τον 5^ο αι. είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή της Αγοράς εργαστήρια (βλ. πρπ σημ. 408 και 411).

423. Γούναρης 1990, 31. Μέντζος & Πελεκανίδου 1990.